

Koryak ve Çukçi Şamanlığında Transvestizm

Transvestism in Koryak and Chukchee Shamanism

Mehmet Ali Yolcu*

Özet:

Kuzeydoğu Asya ve Kuzey Amerika yerli halklarında olduğu gibi, günümüz Sibirya halklarından Koryak ve Çukçilerin şamanlık geleneklerinde şamanların toplumsal cinsiyet alanı netlik kazanmamıştır. Bu halklarda şamanlar, *üçüncü cinsiyetin* temsilcisi olarak görülmüş, ruhlar âleminin bir uzantısı olarak cinsiyet tabuları yıkılmış bireyler şeklinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, Koryak ve Çukçi şamanlığındaki ritüel transvestizm, çeşitli öğeleriyle birlikte tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Koryaklar, Çukçiler, Şamanlık, Transvestizm.

Abstract:

The area of gender of shamans is unclear - as among the Northeast Asian and North American indigenous peoples - in the traditions of Koryaks and Chukchees who are the peoples of present-day Siberia. In these peoples, shamans were seen as a representative of the *third gender*, who are regarded as an extension of the world of spirits, they are regarded as individuals who have transgressed gender related taboos. In this study, ritual transvestism in Koryak and Chukchee shamanism will be discussed.

Keywords: Koryaks, Chukchees, Shamanism, Transvestism.

Giriş

Koryaklar, günümüzde Rusya Federasyonu içinde kalan Kamçatka yarımadasının kuzey kesiminde, Koryanskiy Özerk Bölgesi'nde (Rus. *okrug*) yaşayan yerli bir halktır. Bir kısmı da, komşu halk Çukçilerin yaşadığı Chukotskiy Özerk

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali Yolcu, Nevşehir Üniv. Fen Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Nevşehir.
mehmetaliyolcu@gmail.com

Bölgesinde yaşamaktadır. Bölgedeki nüfusları sekiz bin kadardır ve İtelmen, Çukçi, Kerek ve Even gibi diğer etnik gruplarla birlikte nüfusun yüzde yirmisini oluşturmaktadırlar. Çukçiler ise, 1930 yılında Magadan Eyaletinden (Rus. *oblast*) ayrılan Chukotskiy Özerk Bölgesi ile komşusu Saha-Yakut Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Nüfusları 15 bin civarındadır.¹

Bu bölgeler, 17. yüzyılın sonunda Kazak (İng. *Cossack*) öncü birlikleri tarafından ele geçirilmiş ve 18. yüzyılın ortalarında Rus İmparatorluğu sınırlarına dâhil edilmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda baskın Yakut nüfuzu etkisiyle daha kuzeye göç eden Çukçiler, İnitlerin (İng. *Eskimo*) yaşadığı Kuzey Denizi ve Bering Boğazı kıyılarına yerleşmişler, avcı yaşam biçiminden, balıkçılığa ve deniz ve kürk ticaretine yönelmişler, İnit nüfusunu asimile etmişlerdir. Bu süre zarfında İnit kültürünün unsurları, Çukçi kültürünü zenginleştirmiştir. Yakutistan'da kalan Çukçiler, ren geyiği yetiştiriciliğiyle uğraşmışlardır.²

Balıkçılık, deniz hayvanları avcılığı ve kürk ticareti, Koryak geleneksel ekonomik faaliyetleridir. Göçebe yaşam tarzı, Sovyet döneminde sona ermiş; bu nüfus, çadırlardan alınarak donanımlı evlere yerleştirilmiş, kolektif çiftliklerde (Rus. *kolhoz*) toplanarak tarım ve hayvancılığa yönlendirilmişlerdir.³

Koryaklar hakkında ilk bilgiler, 1669 yılında, Okhost'a bağlı küçük bir şehrin yöneticisi olan Sosnovskij tarafından aktarılmış; ilk etnografik veriler de, Atlasov'un 1697'de Anadyr şehrinde ayrılmış Kamçatka'nın keşfi amacıyla bu yarımada geldiği dönemde elde edilmiştir.⁴

Bu bölgelerdeki ilk kapsamlı çalışmalar, şüphesiz 1733-1746 yıllarında yapılan *İkinci Kamçatka Seferi*'nde olmuştur. Bu sefer sırasında, yarımadanın etnografik malzemesini toplayan ve bunun için yarımada dört yıl Karaga ve Palana Koryakları arasında yaşayarak bu bilgileri dünyaya tanıtan Krasheninnikov⁵ olmuştur. Eserinde, yarımadanın nüfusu, maddi kültürü, dini törenleri, evlilik gelenekleri ve daha fazlasını

¹ 2002 Rusya nüfus sayımı istatistikleri için bk. <http://www.perepis2002.ru> (15.10.2011).

² I. S. Gurvich, *Etnicheskaia istoriia severo-vostoka Sibiri*, Nauka, Moskva 1966, s. 42-49.

³ M. I. Zharnitskaya, *Etnicheskoe razvitie narodov severa v Sovetskii Period*, Nauka, Moskva 1987, s. 32.

⁴ Anne-Victoire Charrin, "The Discovery of the Koryaks and Their Perception of the World", *Arctic*, 37/4, 1984, s. 441.

⁵ Söz konusu eseri için bk. S. P. Krasheninnikov, *Opisanija zemli Kamčatki*, St. Petersburg 1755.

işlemiştir.⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısında da gazeteci Kenan ile Sljunin, Resin ve Margaritov gibi araştırmacılar, bölgeyle ilgili derlemeler yapmışlardır.⁷

Ünlü antropolog Franz Boas'ın öncülüğünde, 1900 ve 1901 yılları arasında Saint Petersburg Bilimler Akademisi ile Amerikan Doğal Tarih Müzesinin gerçekleştirdiği *Jesup Kuzey Pasifik Gezisi*, bu bölgenin folklor malzemesinin toplanması hususunda önemli bir yere sahiptir. Gezinin amacı, Kuzey Amerika ile Kuzeydoğu Asya halkları arasındaki kültürel ve etnolojik bağları tespit etmektir. Bu geziye Rus araştırmacı Waldemar Bogoras⁸ da katılmıştır. Gezi sırasında çok önemli ve hacimli derlemeler yapılmış ve bunlar Amerikan Etnoloji Derneği tarafından yayımlanmıştır.

Bogoras, *Koryak Texts* adıyla yayımlanan eserinde topladığı malzemenin Koryak dilindeki orijinallerine de yer vermiştir. Yazar, konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: “...bu ciltte yer alan metinler, Aralık 1900 ile Nisan 1901 tarihleri arasında tarafımdan toplanmıştır. Seyahat'in Kuzeydoğu Sibirya'daki etnolojik çalışmasında iş arkadaşım Sayın Waldemar Jochelson, Koryak etnolojisini araştırırken, ben de onların dil çalışmasını üstlendim; çünkü pratik bilgim ve önceki Çukçi dili çalışmaları, beni Çukçi diliyle yakından ilgili olan Koryak dili hakkında bir bilgi kolaylığı elde etmeye yönelik bir pozisyona getirdi.”⁹

Ünlü etnolog W. Jochelson, bölgede yaşayan halkların ekonomik hayatı, maddi kültürü ve dini törenleri üzerine son derece önemli değerlendirmeler yapmıştır.¹⁰ Günümüzde bile bu çalışma, Koryak toplumunun etnolojisi hakkında ileri sayılabilecek bir çalışmadır. Diğer yandan, Bogoras'ın Çukçiler hakkında yaptığı çalışmalar, Batı dünyası açısından bir ilk olma özelliği taşımaktadır.¹¹

⁶ Charrin, agm., s. 441.

⁷ Charrin, agm., s. 442.

⁸ Bogoras'la ve dolayısıyla bu bilimsel geziyle ilgili Türkiye'de tek tanıtımı Muvaffak Duranlı yapmıştır. Bk. Muvaffak Duranlı, “Sibirya Araştırmalarında Öncü Bir İsim: Vladimir Germanoviç Bogoraz-tan”, *Turkish Studies*, 3/7, 2008, s. 320-339.

⁹ Waldemar Bogoras, *Koryak Texts (V. 5)*, Publications of American Ethnological Society, Leiden 1917, s. 1.

¹⁰ Waldemar Jochelson, “The Koryak”, Editör: Franz Boas, *The Jesup North Pasific Expedition*, Memoir of the American Museum of Natural History, New York 1908.

¹¹ Bk. Waldemar Bogoras, *The Chukchee*, E. J. Brill, Leiden 1909; Waldemar Bogoras, *Chukchee Mythology*, E. J. Brill, Leiden 1910.

20. yüzyılın ortalarına doğru, bölgeyle ilgili çalışmaları Vdovin, Bogdanova ve Zhukova gibi Sovyet etnografları yürütmüştür.¹² Diğer yandan Antropova'nın Potapov ve Levin'in editörlüğünde yayımlanan ve Stephen P. Dunn tarafından *The Peoples of Siberia* adıyla İngilizceye çevrilen eserin *The Koryaks* adıyla yazdığı bölümünde¹³ bölgeyle ilgili oldukça kapsamlı veriler sunulmuştur. Leontev'in Kerek folkloru üzerine yaptığı çalışması¹⁴, Koryak etnik tarihi¹⁵ ve Çukçi etnografyası¹⁶ üzerine Vdovin'in yaptığı çalışmalar ile Zharnitskaya'nın Çukçi kültürü üzerine yaptığı çalışması,¹⁷ bölgeyle ilgili yapılan araştırmalar arasında kayda değer bir yere sahiptir.

Koryak ve Çukçilerin dili, bazı filologlara göre Çukçi-Kamçatka dil ailesindedir. Bu dil ailesi, Kerek, İtelmen gibi etnik grupların dillerini de içerir ve Eskimo-Aleut dil ailesiyle akrabadır.¹⁸ Ancak, Willem J. Reuse, Eskimo-Aleut dil ailesiyle bu dillerin akrabalığının kanıtlanabilir olmadığını belirtmiştir.¹⁹ Son yıllarda, bu gruplarda anadil kullanımı azalmış ve bu diller yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.²⁰

Türkiye'de filoloji, folklor, etnoloji ve antropoloji disiplini çerçevesinde, İsmet Çetin'in Çukçi fıkraları üzerine yazdığı makale hariç,²¹ doğrudan bu bölgeyle ilgili yapılan herhangi bir çalışma yoktur.

Koryak ve Çukçi şamanlığı

Kuzeydoğu Sibirya Şamanlığının temellerinde gök, güneş, yer, su, atalar ve ocak kültürleri vardır ve böylece bu Asya halklarının inanç sisteminin temelinde insan ve

¹² Dennis A. Bartels ve Alice L. Bartels, *When The North was Red: Aboriginal Education in Soviet Siberia*, Mc-Gill Queen's University Press, Quebec City 1995, s. 36.

¹³ V. V. Antropova, "The Koryaks", Editörler: M. G. Levin ve L. P. Potapov, *The Peoples of Siberia*, İngilizceye Çevirenler: Stephen P. Dunn ve E. Dunn, University of Chicago Press, Chicago 1964, s. 851-875.

¹⁴ V. V. Leontev, *Etnografya i folklor Kerekov*, Nauka, Moskva 1983.

¹⁵ Innokentii S. Vdovin, *Ocherki etnicheskoi istorii Koriakov*, Nauka, Leningrad 1973.

¹⁶ Innokentii S. Vdovin, *Ocherki istorii i étnografii Chukchei*, Nauka, Moskva 1965.

¹⁷ M. I. Zharnitskaya, *Istoriia i kultura Chukchei*, Leningrad 1987.

¹⁸ Nikolai Vakhtin, "Endangered Languages in Northeast Siberia: Siberian Yupik and Other Languages of Chukotka", Editör: Erich Kasten, *Bicultural Education in the North: Ways of Preserving and Enhancing Indigenous Peoples' Languages and Traditional Knowledge*, Waxmann Verlag, Münster 1998, s. 161-164; Michael Fortescue, "Comparative Chukotko-Kamchatkan Dictionary", *Mouton de Gruyter, Trends in Linguistics*, 23, 2005, s. 1-2.

¹⁹ Willem J. Reuse, "The Diffusion of Chukchi 'Magic Words' in Chukotkan and St. Lawrence Island Yupik Folklore Texts", *Études/Inuit/Studies*, 31/1-2, 2007, s. 5.

²⁰ Vakhtin, agm., s. 161-164.

²¹ Bk. İsmet Çetin, "Çukça Fıkraları", *Milli Folklor*, 51, 2001, s. 130-135.

doğanın birlik beraberliği ve uyumu düşüncesi yer alır. Çukçi ve Koryaklar, gökyüzünü mesken tutmuş iyilik tanrıları ile yeraltının karanlığına gömülmüş kötülük tanrılarına ve ağaçta, taşta, dağda, suda, ateşte, ayda, güneşte uyuyan ruhların varlığına inanırlar. Bu açıdan bakıldığında bu halkların inanç sisteminde şamanlığın düalist yapısı kendisini hissettirmektedir. Bu tanrı ve ruhlarla insanlar arasında iletişimi sağlayan kişiler şamanlardır.

Mihayl Hoppal'ın Paulson'dan aktardığı bilgilere göre, avcı ve balıkçı yaşam biçimine sahip halklar arasında, onların doğal çevreleriyle olan günlük karşılıklı etkileşimleri özgün bir dünya görüşü oluşturmuştur. Burada hareket noktası, sadece insanlığın değil, dünyadaki tüm canlı ve cansız varlıkların da ruhlara sahip olmasıdır. Sibiryalı halklarının inanç sistemi ve dünya bilgisi dar bir *doğa-animizmi* içinde sınıflandırılır.²²

Evren, dünya, insan, hayvan ve bitkiler âleminin bir bütün olarak düşünüldüğü şamanlıktaki bir diğer inanış da, insan neslinin sonsuz bir şekilde devamlılığı düşüncesidir.²³ Çukçi ve Koryaklar, kendi hayatlarını baba, dede ve atalarına ait olan bir hayatın devamı olarak görür.

Çukçiler, ateş, su, güneş ile ayı, geyik, kuzgun, balina gibi pek çok hayvanın kutsal ruhlara sahip olduklarını ve depresyon, kar fırtınaları vb. her doğal olayı tanrıların bir gazabı olarak düşünmüşlerdir. Çukçiler, ayrıca ruhun ölümsüzlüğüne ve reenkarnasyona inanırlar. Bu inanca göre ölen kişilerin ruhu, yeni doğmuş bir bebek kılığında yaşama geri döner.²⁴

Çukçilere göre, yaşamda iyi ve kötü ruhlar vardır; doğal olarak kötü ruhlardan korunmak için hayvan pençeleri, gagaları ve hayvan vücudu parçalarından yapılmış tılsımlar ve koruyucular kullanılır. Diğer yandan dövmeler de koruyucu olarak kullanılan figürlerdendir. Ev koruyucusu olarak evlerde şaman davulu ve tokmağı bulundurulur.²⁵

²² Mihayl Hoppal, "Natur Worship in Siberian Shamanism", *Electronic Journal of Folklore*, 4, 1997, s. 13.

²³ Anna-Leena Siikala, "The Interpretation of Siberian and Central Asian Shamanism", Editör: Andrei A. Znamenski, *Shamanism: Critical Concepts in Sociology*, Routledge Curzon Press, New York 2004, s. 175.

²⁴ Margaret Stutley, *Shamanism*, Routledge Press, London 2003, s. 26.

²⁵ Stutley, age., s. 107.

M. A. Czaplicka, Çukçilerin şamanlara *enenilit* dediklerini aktarır ve Çukçi şamanlarını *aile şamanları* ve *profesyonel şamanlar* olarak ikiye ayırır. Profesyonel şamanları da, *esrik* (İng. *ecstatic*) şamanlar (Çukçice *kalatkourgin*), *kâhinler* (Çukçice *hetolatirgin*) ve *büyücüler* (Çukçice *ewganva-tirgin*) olmak üzere üç grupta ele alır.²⁶

Koryakların inanışında tekli bir tanrı iradesi yoktur. Diğer halklar gibi, Koryaklar da, dünyanın yaratımı ve düzenlenmesiyle ilgili olarak bir açıklama geliştirmiş, yaratıcı gücü bir insan şeklinde tasavvur etmişlerdir.

Charrin'in aktardığı bilgilere göre, Koryak Tanrısı, sözlü edebiyatta yaratıcı ve düzenleyici olarak iki rol oynayan bir karakter gibi görünen *Kujkynnjakudur*. Ancak bu yaratıcı, görevlerini kendi ailesinin üyeleriyle paylaşır. Karısı, *Miti*, oğlu *Ememkut*, kızı *Yiñe'a-ñe'ut* ve onların yeğenleri *Illa* ve *Kilu'* ile birlikte, düzenleyici görevleri yaparlar. Koryak *Kujkynnjakusu*, yaşlı bir adam ve bir aile reisi şeklinde düşünülmüştür. Ancak Ama-Taigonos yarımadasının rengineyiği çobanları olan göçebe Koryaklar, Tanrı'yı *Tenanto'mwan* olarak adlandırır ve o, Koryakların sadece yaratıcısı değil, aynı zamanda atasıdır.²⁷

Koryak dinsel simgeleri ve toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi incelediği makalesinde Paul J. Magnarella, atalar ve ocak kültürünün kutsallığını koruyarak, geçiş dönemlerindeki enstrümental sembollerin baskın unsurları haline geldiğini belirtmiş, Kuzeydoğu Asya halklarındaki tanrılara tapma uygulamalarına değinmiştir.²⁸

Koryaklar, şamanlara *angangel* adını vermektedirler.²⁹ Koryak şamanlığında şaman; şarkı söylemeyi, davul çalmayı, dans etmeyi, sihir yapmayı öğrenmek zorundadır. Ayrıca bu kişiler, kendisini koruyacak ruhlarla iletişim kurmaya ihtiyaç duyar. Bu ruhlar; kuş, martı, kurt, ayı ve kuzgun şeklinde görünebilir.³⁰ Kullandıkları şaman davulunun bir tarafı sadece rengineyiği derisiyle kaplı olmakla beraber; diğer yerleri kurt kuyruğu derisinden, tokmağı balina kemiğinden veya dışından yapılmıştır.

²⁶ M. A. Czaplicka, *Shamanism in Siberia: Excerpts From Aboriginal Siberia*, Clarendon Press, Oxford 1914, s. 5 ve 26-27.

²⁷ Charrin, agm., s. 442.

²⁸ Paul J. Magnarella, "Koryak Religion and Society: An Anthropological Analysis", *Arctic Anthropology*, IX/2, 1972, s. 27-29.

²⁹ Alexander D. King, "Soul Suckers: Vampiric Shamans in Northern Kamchatka, Russia", *Anthropology of Consciousness*, 10/4, 1999, s. 58.

³⁰ Stutley, age., s. 14.

Koryaklar arasında oval davul (Koryakça *yyai*), şamana değil, ailesine aittir ve bu davul bir müzik enstrümanı olmanın yanında kutsal bir nesnedir.³¹

Her Koryak şamanı, sahip oldukları ruhlarla beraber, *kalau* adı verilen kötü ruhlarla savaşıır. Bu savaşta şaman ruhları, genellikle hayvan veya kuş şeklinde görünür. Şamanlar, büyü ayinlerinde bu hayvanları simgeleyen enstrümanlar kullanarak sahip oldukları ruhların varlıklarına gönderme yaparlar.³²

Koryak ve Çukçi şamanlığında kadın şamanların önemli bir yeri vardır. Nitekim şamanlık konusunda önemli çalışmalar yapan Fuzuli Bayat, konuyla ilgili şunları belirtmiştir: “Kadınların doğurganlığı ve bu süreç içinde gebelik dönemi, bebeklerin tek bakıcısı durumunda olması, evin ve ocağın sahibi olması, onları topluluğun biyolojik ve tinsel merkezi durumuna getirmiştir. Toplum kadınları doğurganlıklarından dolayı kutsamış, bu sosyal konum uzun zaman devam ede gelmiştir. Bütün sözlü gelenek ürünleri, somut abideler, tarihi veriler, kadınları şifacı, otacı, kâhin, falcı, kılık değiştirici, kendinden geçen dansçı olarak gösterir. İlk şamanların kadın olduğu, şamanlık kurumunun kadın eksenli bir yapılanma geçirdiği bu tarihi ve sözlü verilere dayanır. Bazı araştırmalarda Uzak Sibirya, özellikle de Kamçatka halklarının, Koryakların, Yukagirlerin şamanları olmadıkları bir dönemde dahi, kadınların özel kıyafet giymeksizin ve davula sahip olmaksızın büyü yaptıkları, kehanette buldukları bildirilir.”³³

Ritüel transvestizm

Avrasya ve Kuzey Amerika yerli halklarında olduğu gibi, günümüz Sibirya halklarından Koryak ve Çukçilerin şamanlık geleneklerinde şamanların toplumsal cinsiyet alanı netlik kazanmamış bir olgudur. Bu halklarda şamanlar, *üçüncü cinsiyetin* temsilcisi olarak görülmüş, ruhlar âleminin bir uzantısı olarak cinsiyet tabuları yıkılmış bireyler olarak değerlendirilmiştir.

Transvestizm, karşı cins gibi giyinme, karşı cinse özgü davranış kalıplarına sahip olma demektir. Şamanlık geleneklerinde kadın şamanların varlığının yanında, bazı erkek şamanların kadın kıyafetleri giymesi, özellikle Batılı araştırmacıların dikkatini

³¹ Stutley, age., s. 67.

³² Stutley, age., s. 13.

³³ Fuzuli Bayat, “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/13, 2010, s. 47.

çekmiş ve bu araştırmacılar, konuyla ilgili olarak çeşitli disiplinlerde çalışmalar yapmışlardır.

James Frazer'e göre, erkeklerle kadınlar arasında giysi değiştirmek karanlık ve kompleks bir problemdir. Bu olayın yalnız bir sebebi olamaz. Bu türlü örneklerde, mesela Kasis ve Island örneklerinde, erkekler kadın gibi giyinip yaşarlar. Erkek şamanların kadınsı kıyafet kullanmalarının esas amacı, dualarla ve hareketlerle daha çok erkekleri seçen kadın ruhları esinlendirmektir.³⁴

B. N. Basilov, şaman transvestizminin şamanlığın kendi içinde geçirdiği evrim sürecinin bir özelliği olarak anaerik toplum yapısının bir mirası olan kadın şamanlığın zamanla kıyafet değiştirme formuna dönüşerek varlığını sürdürdüğünü öne sürer. Bu transvestizm çeşidi, Kuzeydoğu Asya ve Alaska yerlileri arasında oldukça yaygındır.³⁵

Harry M. D. Benjamin, Kuzeydoğu Asya şamanlığında, özellikle Yakutlarda, yaratıcı güçleri temsil eden *ak-şamanlar* ile şeytani güçlerin temsilcisi *kara-şamanların* olduğunu, ikinci kategoridekilerin kadın davranışları sergileme eğilimi taşıdıklarını belirtmiştir. *Kara-şamanlar*, saçlarını kadınlar gibi ortadan ayırıp göğüslerinin üstüne demirden yapılmış *kadın göğsü simgesi* taktıklarını ifade etmiştir.³⁶

Bazı bölgesel şaman geleneklerinde, toplumsal cinsiyet ile şamanik güç arasında belirli bir ilişki vardır. Nitekim Jane Monnig Atkinson, herhangi bir durum için her iki parçalı olarak geçmiş şaman geleneklerinde karşı cinse yönelik dinsel-büyüsel güç algısının bu geleneğin öznelerinde fizyolojik ve psikolojik etkenlerine bir yansıması olarak öngörülebileceğini öne sürmüştür.³⁷

Ritüel transvestizmin çıkış noktası konusunda antropologların görüş birliğinde olduklarını söylemek zordur. Bazı araştırmacılar, çıkış noktası olarak Güneydoğu Asya'yı işaret ederken, bazıları da Kuzey Amerika yerlilerini göstermektedir.

Graham Harvey ve Robert J. Wallis'e göre, ritüel transvestizm, cinsiyet değişiminin bir sembolü olarak ortaya çıkmış olup şamanlığın çok eski ve farklı bir

³⁴ James Frazer, *Adonis, Attis, Osiris*, MacMillan Co., London 1907, s. 433.

³⁵ B. N. Basilov, "Vestiges of Transvestism in Central Asian Shamanism", Editörler: V. Diöszegi ve M. Hoppal, *Shamanism in Siberia*, Akademiai Kiado, Budapest 1978, s. 289.

³⁶ Harry M. D. Benjamin, *The Transsexual Phenomenon*, The Julien Press, New York 1966, s. 101.

³⁷ Jane Monnig Atkinson, "Shamanisms Today", *Anthropol*, 21, 1992, s. 317.

özelliğidir. Paleolitik kökenleriyle ilgili tartışmalar olsa da, özellikle Kuzey Avrasya’da yaygın bir gelenektir.³⁸

Peter M. Gardner, Güneydoğu Asya geleneklerinde çok eski dönemlerden beri var olduğu bilinen ritüel transvestizmin bu bölgeden kuzeye, dolayısıyla Asya’nın iç bölgelerine yayılmış olabileceği fikrinin antropologlar arasında diğer fikirlere göre daha yaygın olduğunu ifade etmiştir.³⁹

Bazı araştırmacılar, şaman transvestizminin Kızılderili eşcinselliğinin bir parçası olan *berdache*⁴⁰ geleneğinin bir yansıması olarak düşünmüşlerdir. Penelope Graham, çalışmasında, Iban şamanlığındaki kurumsallaşmış transgender geleneklerin Kızılderili *berdache* ritüelleriyle çarpıcı benzerliklerine vurgu yapar. Buna göre, cinsiyet geçişinin kadın ve erkekler için kutsal yönleri vardır ve bu, sosyal statüde prestij kazanma sebebidir.⁴¹

Neil S. Price, erkek ve kadın şamanların çeşitli aracılık pozisyonları ve rollerinin sadece cinsiyet kavramının genişletilmesinin önemini göstermekte olduğuna, örneğin Czaplicka’nın şamanların toplumsal cinsiyet bağlamında *üçüncü cins* olduğunu ifade ettiğine dikkat çekmiştir.⁴² Araştırmacıya göre, transvestist uygulamalar, aynı zamanda bu toplumlarda eşcinsel evliliklere neden olmakta ve toplum, bu durumu şamanlık kökenlerinden dolayı sıradan görmektedir. Price, Asya ve Amerika yerli kültürlerinde cinsiyet değiştirmiş şamanların olduğunu, diğer yandan bazı erkek şamanların kadın kostümleri giyerek ayinler yaptıklarını ve topluma kendilerini alternatif bir cinsiyet olarak sunduklarını, hatta ruhlar âlemiyle cinsel ilişkiler veya evlilikler gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Şaman açısından bu kimlik, ruhların komutlarıyla verilmiştir ve geçici olabilir.⁴³

³⁸ Graham Harvey ve Robert J. Wallis, *Historical Dictionary of Shamanism*, The Scarecrow Press, Toronto 2007, s. 125.

³⁹ Peter M. Gardner, “Pragmatic Meanings of Possession in Paliyan Shamanism”, *Anthropos*, 86, 1991, s. 381.

⁴⁰ Kızılderili *berdache* geleneğiyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Walter L. Williams, *The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture*. Beacon Press, Boston 1986.

⁴¹ Penelope Graham, *Iban Shamanism: An Analysis of the Ethnographic Literature*, The Australian University Department of Anthropology, Canberra 1987, s. 77.

⁴² Neil S. Price, *The Archaeology of Shamanism*, Roudledge Press, New York 2007, s. 219-220.

⁴³ Price, age., s. 224.

Stutley, çalışmasında, Koryak, İtelmen ve Asya İnuitlerinde yaratıcının biseksüel olarak algılanmasının transvestizmin sıradan bireylerin ruhsal bir üstünlüğü olarak görülebilmesine yol açabileceğini belirtmiştir.⁴⁴

Çukçi ve Koryaklar arasında şaman cinsiyet değişimi, karşı cins gibi giyinme şeklini almıştır. Bu giyinme erkek şamanların kadın kıyafeti giymesi şeklindedir. Bu durumun tersi, yani kadın şamanın erkek gibi giyinmesi ender rastlanan durumlardandır.

Lily Stylianoudi'ye göre, Sibiryalı Çukçileri gibi bazı Paleo-Sibiryalı halklarının kültürlerinde, şamanlık, büyücülük, kâhinlik gibi bazı sınıfsal ve dinsel katmanlarda transgenderizm ve transvestizm, sosyal açıdan kabul edilebilir, hatta teşvik edilebilir. Bu toplumlarda şaman yetişkin erkeğin efeminen elbiseleri, tavırları, ekonomik uğraşları benimsemesi, hatta kendi fizyolojik hemcinsiyle evlenmesi mümkündür. İlginçtir ki, bu kişilerin, bölge halklarındaki kadınların düşük sosyal statülerine rağmen, toplum içinde yüksek sosyal statüleri vardır.⁴⁵

Çukçi şamanlığında yerleşik ve kurumsallaşmış bir durumda olan transvestizm, özel bir *kadın dili* geliştirmiştir. Bu transvestizmin iki sebebi olabilir: Gizli bir eşcinsellik veya ruhların amaçlarına hizmet etmesi için erkek vücuduna yerleşmesi.⁴⁶ Ancak, *gizli eşcinsellik* konusundaki fikirlere bazı araştırmacılar karşı çıkmaktadır. Örneğin, Andrei A. Znamenski, Sibiryalı şamanlığındaki transvestist uygulamaların ilk Batılı araştırmacılar tarafından *cinsel sapkınlık* olarak yaftalanmasını eleştirir. Araştırmacıya göre, bu olgu, Sibiryalı kültürünün kendi dinamikleri ve şamanlığın ruh dünyasıyla olan ilişkileri çerçevesinde ele alınmalıdır.⁴⁷

Benjamin, Çukçiler arasında *cinsiyet değiştirmiş* şamanlara *yirka'-la'vl-ua'irgin*, *ne'vchica* veya *ga'cikichêce* dendiğini, şaman adaylarının ise erken yaşlarda transvestizmle tanıştığını söylemiştir.⁴⁸

⁴⁴ Stutley, age., s. 11.

⁴⁵ Lily Stylianoudi, "On Transvestism", Editörler: Brit Bergreen ve Nanno Marinatos, *Greece and Gender*, Publish of Norwegian Institute, Athens 1995, s. 158.

⁴⁶ Silvia Tomaskova, Yes Virginia, "There is Gender: Shamanism and Archaeology's Many Histories" Ed. M. Bisson ve R. Williamson, *The Archaeology of Bruce Trigger: Theoretical Empiricism*, McGill-Queens University Press, Montreal 2006, s. 103.

⁴⁷ Andrei A. Znamenski, *The Beauty of the Primitive: Shamanism and the Western Imagination*, Oxford University Press, London 2007, s. 98.

⁴⁸ Benjamin, age., s. 101.

Bogoras, Çukçi şamanlığında çeşitli derecelerdeki *şaman dönüşümünü* şu şekilde maddeler: 1. Şaman ya da bir şamanın kontrolünde olan aday-şaman, saçlarını bir kadının saçları gibi örer ve tarar. 2. Kimi şamanlar ruhların emirleriyle kadın giysileri giyerler. Bu elbise değişikliğinin hastaları iyileştireceğine inanılır. 3. Bir cinsiyetin transformasyonu, rengineyiği avcılığında, fok balıkçılığında ve hayvan derisi yüzmede başarı getirir. Çünkü ruhlar, bu şekilde o kişilere yardımcı olur. Kişinin konuşma tarzı kadınsılaşır, vücudu erkeksi görünümünü kaybeder. 4. Nadir durumlarda bu transvestist şaman, kendini kalıcı bir kadın gibi hisseder ve kendisine sevgili arar, bazı durumlarda da evlenir.⁴⁹

Bogoras, erkek şamanların cinsiyet değişiminden söz açtığı gibi, kadın şamanların da erkek gibi giyinmelerinden de bahsetmektedir. Ancak bu durum az görülür. Bogoras, bir kadının bir erkeğe dönüşmesi olayıyla hiç karşılaşmadığını, ancak bununla ilgili birkaç olay duyduğunu yazar. Duyduğu bir olayda, değişen bir kadın şamanın çocukları olan dul biri olduğunu, ruhların emirlerini takip ederek saçını kestğini ve erkek kıyafeti giydiğini, erkek konuşma tarzını benimsediğini ve hatta çok kısa bir zaman içerisinde mızrakla uğraşmayı ve tüfekte ateş etmeyi öğrendiğini, sonunda evlenmek istediğini ve kolayca genç bir kız bulduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Jochelson, çalışmasında, Koryaklar arasından kadın şamanların erkeklere dönüşmesini öğrenemediğini belirtmiştir. Koryaklar, *dönüşen şamanı kavau* veya *keveu* diye adlandırırlar. Halk, onların kadın mı erkek mi olduklarını tam olarak bilemez. Diğer yandan, Koryaklar arasında dönüşmüş şamanlar, çok güçlü ve prestijli kabul edilir.⁵¹

Fuzuli Bayat, şamanların cinsiyet değiştirmesinin şaman statüsüne bağlı kodlardan biri olup homoseksüelizm ile ilişkisi olmadığını, onların kadına dönüşmeleri ve doğurmaları ve bir müddet sonra yeniden erkek doğmalarıyla ilgili transvestizme ilişkin efsanelerin mistik manaya yönelik olduğunu belirtmiştir.⁵² Araştırmacıya göre, ruhları esinlendirmek için erkek şaman kadın elbisesi giyer ki, buna *transformasyon* denir. Söz konusu mistik transvestizm; insanla bağ kurmada önemli bir aşama oluşturan, kadınlık ve erkeklığı; *transandantal aşkın* birliğe ulaştırmakla ölçütlerinin ve

⁴⁹ Waldemar Bogoras, *The Chukchee*, E. J. Brill, Leiden 1909, s. 448-451.

⁵⁰ Bogoras, *age.*, s. 455.

⁵¹ Jochelson, *agm.*, s. 53.

⁵² Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 108-112.

boyutlarının aşılabilirliğine dair olan inançtır. Bu nedenle şaman transvestizmini kadın ile erkeğin aşkının birlikteliği, erkek ile kadın dünyası arasındaki sınırların aşımı, metamorfik olarak ruhlarının dünyasına adaptasyon, yani *göçürme* olarak yorumlamak yerinde olacaktır.⁵³

Bayat'a göre, şamanik dünya görüşünde insan vücudu evrenin küçük bir modeli olup bütün enerji kaynaklarını yansıtmaktadır. Bu nedenle vücudun tam olarak kavranması adayın şaman statüsüne geçişi sırasında başlar. Ölüp dirilişin ardından ruhlardan terbiye alan şaman, fiziksel değil, metafizik beden ile iletişime geçer. Şaman olma sürecinde adayın semavi karısı olarak bilinen ruhlarla cinsel ilişkiye girmesi, kadın cinsel organının mitolojik anayı simgelemesi ve mistik bir anlam taşıması önem kazanmaktadır.⁵⁴

Diğer yandan Bayat, konuyla ilgili olarak Batılı araştırmacıların *cinsel sapıklık* temelinde yapılan açıklamalarına karşı çıkar ve şöyle der: “Şaman anlatılarından da belli olduğu gibi, en güçlü şamanların cinsiyet değiştirmeleri konusu yalnız fiziksel bir temelle açıklanamaz. Tüm ilkel ve hatta daha uygar toplumlarda cinsiyet değiştirme, bazı hastalıklar veya hastalıklı birinin sihirli tapınması veya cinsel sapıklıklar sonucu olmuş bir olay gibi açıklanmasına rağmen bu, şamanların ruhların ilhamıyla cinsiyetlerini değiştirmek zorunda kaldıklarını askıya almaz. O bakımdan hasta, cinsel sapık gibi tanımlanan şamanların çoğunun neredeyse normal insanlar olduğu da saptanmıştır. Şamanların cinsiyet değişmelerinin bir kalıntısı niteliği taşıyan kıyafet değiştirmenin dini ve sosyolojik açıklaması, bütün bilim dünyasını memnun edici bir şekilde yapılmamıştır. Ruhlar tarafından esinlenen erkek şamanların, kadınların kıyafetlerini giymesi dönüşümün bir başka boyutudur. Bu bir bakıma ilkel insanlar arasında kadına özgü niteliklerin; özellikle, zarafetin, inceliğin, hassaslığın çok yaygın, olmasıyla da bağlantılıdır.”⁵⁵

Sonuç

Sibirya halklarında şaman transformasyonunun kaynağında Güneydoğu Asya gelenekleriyle Kızılderili *berdache* ritüellerinin olduğu öne sürülmektedir. Kaynağı ne

⁵³ Bayat, age., s. 108-112.

⁵⁴ Bayat, age., s. 108-112.

⁵⁵ Fuzuli Bayat, “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/13, 2010, s. 49.

olursa olsun, şamanlıktaki transvestist uygulamalar, Koryak ve Çukçi gibi Sibiryalı halklarında yaygınlığını korumaktadır.

Bazı halklardaki şamanlık temelinde cinsiyet değişimi, Koryak ve Çukçilerde büyük oranda kıyafet değişimine dönüşmüştür. Bu halklardaki bazı güçlü erkek şamanlar, kadın şamanların güçlü olduğu algısından hareketle gücüne güç katmak, toplumda saygın bir yer edinmek amacıyla kadın kıyafetleri giyerler, davranışlarında efeminen tutumlar geliştirirler.

Transvestizmle birlikte kötü ruhların egemenlik altına alınacağı, onlara komut verilebileceği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bu halkların şamanlık inancında, kıyafet değişimi, bazı güçlü ruhların şamana bu konuda emir vermesiyle oluşur. Diğer yandan, şamanların kendilerini üçüncü bir cinsiyetin temsilcileri olarak topluma sunmak istemeleri, bu durumu meşrulaştırmıştır.

Koryak ve Çukçilerde erkek şamanların kadına dönüşmesi yaygınken, kadın şamanların erkeğe dönüşmesi ender görülen bir durumdur. Bu konuda Bogoras, sadece bir örnek vermiştir.

Batılı araştırmacıların çoğu, konuyu Hıristiyan tutuculuğu çerçevesinde, *cinsel sapkınlık*, *gizli eşcinsellik* temalı yaklaşımlarla değerlendirmişlerdir. Ancak, bu konu, bu halkların geçirdiği kültürel süreçten bağımsız olarak değerlendirilmemeli; şamanlıkta ruhlarla kurulan iletişim, bu ruhların cinsel özellikleri ve toplumun algısı noktasında analizler yapılmalıdır.

Kaynaklar

Antropova, V. V., "The Koryaks", Editörler: M. G. Levin ve L. P. Potapov, *The Peoples of Siberia*, İngilizceye çevirenler: Stephen P. Dunn ve E. Dunn, University of Chicago Press, Chicago 1964, s. 851-875.

Atkinson, Jane Monnig, "Shamanisms Today", *Anthropol*, 21, 1992, s. 307-330.

Bartels, Dennis A. ve Bartels, Alice L., *When The North was Red: Aboriginal Education in Soviet Siberia*, Mc-Gill Queen's University Press, Quebec City 1995.

- Basilov, B. N., "Vestiges of Transvestism in Central Asian Shamanism", Editörler: V. Diöszegi ve M. Hoppal, *Shamanism in Siberia*, Akademiai Kiado, Budapest 1978, s. 288-296.
- Bayat, Fuzuli, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- Bayat, Fuzuli, "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/13, 2010, s. 44-51.
- Benjamin, Harry M. D., *The Transsexual Phenomenon*, The Julien Press, New York 1966.
- Bogoras, Waldemar, *The Chukchee*, E. J. Brill, Leiden 1909.
- Bogoras, Waldemar, *Chukchee Mythology*, E. J. Brill, Leiden 1910.
- Bogoras, Waldemar, *Koryak Texts (V. 5)*, Publications of American Ethnological Society, Leiden 1917.
- Czaplicka, M. A., *Shamanism in Siberia: Excerpts From Aboriginal Siberia*, Clarendon Press, Oxford 1914.
- Charrin, Anne-Victoire, "The Discovery of the Koryaks and Their Perception of the World", *Arctic*, 37/4, 1984, s. 441-445.
- Çetin, İsmet, "Çukça Fıkraları", *Milli Folklor*, 51, 2001, s. 130-135.
- Duranlı, Muvaffak, "Sibirya Araştırmalarında Öncü Bir İsim: Vladimir Germanoviç Bogoraz-tan", *Turkish Studies*, 3/7, 2008, s. 320-339.
- Fortescue, Michael, "Comparative Chukotko-Kamchatkan Dictionary", *Mouton de Gruyter, Trends in Linguistics*, 23, 2005, s. 1-6.
- Frazer, James, *Adonis, Attis, Osiris*, MacMillan Co., London 1907.
- Gardner, Peter M., "Pragmatic Meanings of Possession in Paliyan Shamanism", *Anthropos*, 86, 1991, s. 367-384.
- Graham, Penelope, *Iban Shamanism: An Analysis of the Ethnographic Literature*, The Australian University Department of Anthropology, Canberra 1987.
- Gurvich, I. S., *Etnicheskaia istoriia severo-vostoka Sibiri*, Nauka, Moskva 1966.
- Harvey, Graham ve Wallis Robert J., *Historical Dictionary of Shamanism*, The Scarecrow Press, Toronto 2007.
- Hoppal, Mihayl, "Natur Worship in Siberian Shamanism", *Electronic Journal of Folklore*, 4, 1997, s. 9-26.

- Jochelson, Waldemar, "The Koryak", Editör: Franz Boas, *The Jesup North Pasific Expedition*, Memoir of the American Museum of Natural History, New York 1908.
- Krashennnikov, S. P., *Opisanija zemli Kamčatki*, St. Petersburg 1755.
- King, Alexander D., "Soul Suckers: Vampiric Shamans in Northern Kamchatka, Russia", *Anthropology of Consciousness*, 10/4, 1999, s. 57-68.
- Leontev, V. V., *Etnografija i folklor Kerekov*, Nauka, Moskva 1983.
- Magnarella, Paul J., "Koryak Religion and Society: An Anthropological Analysis", *Arctic Anthropology*, IX/2, 1972, s. 24-33.
- Price, Neil S., *The Archaeology of Shamanism*, Roudledge Press, New York 2007.
- Reuse, Willem J., "The Diffusion of Chukchi 'Magie Words' in Chukotkan and St. Lawrence Island Yupik Folklore Texts", *Études/Inuit/Studies*, 31/1-2, 2007, s. 201-211.
- Siikala, Anna-Leena, "The Interpretation of Siberian and Central Asian Shamanism", Editör: Andrei A. Znamenski, *Shamanism: Critial Conseptis in Sociology*, Routledge Curzon Press, New York 2004, s. 172-185.
- Stylianoudi, Lily, "On Transvestism" Editörler: Brit Bergreen ve Nanno Marinatos, *Greece and Gender*, Publish of Norwegian Institute, Athens 1995, s. 155-164.
- Stutley, Margaret, *Shamanism*, Routledge Press, London 2003.
- Tomaskova, Silvia, "Yes Virginia, There is Gender: Shamanism and Archaeology's Many Histories" Editörler: M. Bisson ve R. Williamson, *The Archaeology of Bruce Trigger: Theoretical Empiricism*, McGill-Queens University Press, Montreal 2006, s. 81-113.
- Vakhtin, Nikolai, "Endangered Languages in Northeast Siberia: Siberian Yupik and Other Languages of Chukotka" Editör: Erich Kasten, *Bicultural Education in the North: Ways of Preserving and Enhancing Indigenous Peoples' Languages and Traditional Knowledge*, Waxmann Verlag, Münster 1998, s. 159-174.
- Vdovin, Innokentii S., *Ocherki istorii i étnografii Chukchei*, Nauka, Moskva 1965.
- Vdovin, Innokentii S., *Ocherki etnicheskoi istorii Koriakov*, Nauka, Leningrad 1973.
- Williams, Walter L., *The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture*, Beacon Press, Boston 1986.

Zharnitskaya, M. I., *Etnicheskoe razvitiie narodov severa v Sovetskii Period*, Nauka, Moskva 1987.

Zharnitskaya, M. I., *Istoriia i kultura Chukchei*, Leningrad 1987.

Znamenski, Andrei A., *The Beauty of the Primitive: Shamanism and the Western Imagination*, Oxford University Press, London 2007.

Haritalar

Harita 1. Koryanskiy Özerk Bölgesi ve Chukotskiy Özerk Bölgesi⁵⁶

⁵⁶ http://www.welt-atlas.de/map_of_russia_0-9017 (20.10.2011).